

УЗАЕМААДНОСІНЫ “ЦАРКВА – ДЗЯРЖАВА” Ў РАСЕЙСКОЙ ІМПЕРЫІ НА ПАЧАТКУ 20 СТ.

17 красавіка 1905 г. у Расейскай імперыі быў прыняты “Именной Высочайший Указ Правительствующему Сенату”, які атрымаў у гістарычнай літаратуры шырокую вядомасць пад назвай “Указ пра верацярпімасць”. Прыняцце ўказа было абумоўленае рознымі прычынамі, як знешняга, так і ўнутрыдзяржаўнага характару. Па-першае, распрацоўка дадзенага дакумента распачалася пад уплывам еўрапейскіх падзеяў. У краінах Еўропы на пачатку 20 ст. завяршаліся шматвекавыя спрэчкі пра ўзаемаадносінны паміж царкоўнай і свецкай уладамі. У адной з найбольш перадавых еўрапейскіх краін таго часу – Францыі – быў прыняты закон 1905 г. пра аддзяленне царквы ад дзяржавы. Праз некалькі гадоў пасля прыняцця ў Расейскай імперыі ўказа пра верацярпімасць праваслаўныя ідэолагі адзначалі: “Разуменне рэлігіі, сутнасць фармальнага прынцыпа свабоды сумлення, ідэя хрысціянскай дзяржавы, спосаб вырашэння веравызнаўчых пытанняў пры ігнараванні, або поўным неразуменні значэння царкоўнай асновы ў хрысціянстве – усё гэта было навязана складальнікам законапраекта з Захаду”¹.

Што канкрэтна лічылі непрымальным для Расеі праваслаўныя ідэолагі? Па-першае, тое, што характэрнай рысай развіцця Заходняй Еўропы быў уплыў рымскага каталіцызму. Менавіта пад гэтым уплывам, сцвярджалі яны, складвалася і развівалася заканадаўства Францыі і іншых краін. Нават сама тэорыя прававой дзяржавы, на думку прафесара Суворова, развівалася ў сувязі з энцыклікай папы Рымскага Пія IX (1864 г.) і пастановай Ватыканскага сабора аб “папскай беспамылковасці”².

Другім фактарам, пад уплывам якога складалася еўрапейскае заканадаўства і які таксама лічылі непрымальным праваслаўныя ідэолагі, з’яўляўся пратэст асобы ў імя свабоды развіцця, супраціў царкоўнаму парадку і вучэнню, што аказвалі пэўны ціск на асобу (гуманізм). Гуманісты імкнуліся паказаць неадпаведнасць многіх сучасных ім царкоўных парадкаў і пастановаў Св.Пісанню, нізкі маральны ўзровень духавенства і г.д.

На пачатку 20 ст. у Заходняй Еўропе ў сферы адносін “царква – дзяржава” назіралася тэндэнцыя да поўнага разбурэння ўсякіх сувязяў паміж імі з мэтай стварэння атэістычнай дзяржавы. Працэс гэты быў складаным і працяглым. У залежнасці ад той стадыі, да якой ён дайшоў, разумеўся і сам прынцып свабоды сумлення. Адгалоскі гэтага назіраліся ў Расеі, дзе рознагалоссе было, бадай, самым палярным. Большасць ідэолагаў праваслаўнай царквы

¹ Богословский вестник. 1910. Т. 1. Москва, 1910. С. 83.

² Тамсама.

адназначна сцвярджала: “<...> З хрысціянскага разумення прынцыпа свабоды сумлення <...> зусім не выпякае, што рэлігіі ў дзяржаве павінны знаходзіцца ў аднолькавым становішчы і патрабаваць роўнасці правоў”. Свецкія дзяржаўныя дзеячы, што прымалі ўдзел у распрацоўцы ўказа аб верацярпімасці, трымаліся іншага пункту погляду: “Пад свабодай сумлення трэба разумець свабоду ад усялякага прымусу да рэлігійных дзеянняў, якія чалавек не прымае па рэлігійных матывах, а таксама свабоду жыць, абапіраючыся на свае рэлігійныя перакананні”³.

12 снежня 1904 г. быў прыняты ўказ “О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка”. Гэтым указам прызнавалася неабходным перагледзець заканадаўчыя акты адносна старавераў (якіх у афіцыйных расейскіх дакументах называлі ў той час раскольнікамі) і ўсіх тых, хто належаў да “іншаслаўных” і “іншавярных” веравызнанняў. Звярталася ўвага на прыняцце ў адміністрацыйным парадку адпаведных мераў да ліквідацыі ўсіх абмежаванняў рэлігійнага жыцця неправаслаўных вернікаў⁴.

Палажэнні ўказа былі ўхваленыя Камітэтам Міністраў і Св. Сінодам, нягледзячы на рознагалосі сярод царкоўных іерархаў па дадзеным пытанні. Мітрапаліт Антоній, які прысутнічаў на абмеркаванні праекта ўказа і прадстаўляў Св. Сінод, адзначыў: “Царква праваслаўная заўсёды думае пра тых, хто адыходзіць ад яе, але тым не менш не жадае ўтрымліваць вернікаў прымусова”⁵. Былі выпрацаваныя прыкметы, якія характарызавалі паняцце “свабода сумлення”:

- свабода выйсця і абрання веравызнання;
- свабода казанняў з мэтай пераканання пераходу іншых асобаў у сваё веравызнанне;
- свабода ажыццяўлення веравызнання;
- адсутнасць грамадзянскіх і палітычных абмежаванняў у залежнасці ад рэлігійнай прыналежнасці.

Аднак разыходжанні паміж свецкімі і рэлігійнымі дзеячамі ў разуменні як самой сутнасці праблемы, так і шляхоў яе вырашэння, заставаліся. Праваслаўная царква сустрэла спробы ўдыхнуць у яе новае жыццё з інстынктыўнай падазронасцю і нават варожасцю. Гэта спарадзіла непапулярнасць як у змесце самога ўказа ад 17 красавіка 1905 г., так і ў сродках яго ажыццяўлення⁶.

Указ аб верацярпімасці, хоць і стаў асноватворным у канфесійнай палітыцы ўрада Расейскай імперыі, аднак не азначаў поўнай адмовы ад мінулага. Дазволіўшы свабодны пераход з аднаго веравызнання ў іншае (і галоўнае, выхад з праваслаўя), указ толькі ўскосна аслабляў дзейнасць старых юрыдычных нормаў. Ён не пахіснуў пазіцыі праваслаўнай царквы. Як і да гэтага часу, дзяржаўныя законы

³ Расейскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Ф. 821, воп. 10, адз. 39, арк. 1.

⁴ Тамсама. Адз. 57, арк. 46.

⁵ Тамсама.

⁶ У дадзеным артыкуле разглядаецца толькі заканадаўчы аспект праблемы.

лічылі яе “первенствующей и господствующей”. Праваслаўная царква, як пануючая, карысталася правам публічнай пропаведзі, з якога выпякала “неприкосновенность для прозелитизма”. У статуце духоўных справаў іншаземных веравызнанняў адзначалася: “У межах дзяржавы толькі пануючая праваслаўная царква мае права пераконваць вернікаў іншых хрысціянскіх веравызнанняў і іншаверцаў да прыняцця яе вучэння аб веры”⁷.

Гэтае права захавалася і пасля прыняцця ўказа 1905 г. Пацвярджэнне можна знайсці ў “журналах” Камітэту Міністраў, што суправаджалі ўказ ад 17 красавіка. Там гаварылася: “Нязменнымі захоўваюцца і на будучыню перавагі, што даюць Праваслаўнай царкве значэнне пануючай – належнасць да яе Імператара, свабода далучэння паслядоўнікаў і атрыманне грашовых сродкаў для задавалення сваіх патрэбаў з агульнадзяржаўных даходаў”⁸.

Законы 1906 г. пацвердзілі вяшчэнства і пануючую ролю праваслаўнай царквы і акрэслілі межы верацярпімасці, зафіксаваныя ў статутах духоўных справаў іншаземных веравызнанняў. Прыкметны факт: Дзяржаўная дума 1-га склікання, распрацаваўшы законапраект аб свабодзе веры, вырашыла папярэдне азнаёміцца з думкай Св.Сінода. Закон той не быў прыняты ў сувязі з роспускам Думы. Але было прызнана, што заканадаўчыя органы і надалей, перш чым прымаць законы ў дадзеным накірунку, павінны ведаць і ўлічваць адносіны да іх з боку Св.Сінода.

Тым не менш, хоць указ аб верацярпімасці і не ставіў сваёй мэтай аслабленне пазіцый праваслаўнай царквы, ён патрабаваў перагляду крымінальных санкцый, якія падтрымлівалі старыя абмежаванні свабоды сумлення. 14 сакавіка 1906 г. была зацверджаная пастанова Дзяржаўнага Савета пра ўзгадненне некаторых заканадаўчых актаў Збора законаў і крымінальнага заканадаўства Расейскай імперыі з указам ад 17 красавіка 1905 г. Галоўным дасягненнем стала адмена пакаранняў за пераходы з праваслаўнай веры ў іншую, а таксама за спакушэнні да выхаду з праваслаўя.

23 красавіка 1906 г. выйшаў указ, які ўвёў новы артыкул у дзяржаўныя законы. Сутнасць яго заключалася ў наступным: расейскія падданыя карыстаюцца поўнай свабодай веры. Аднак імкненне некаторых дэпутатаў Дзяржаўнай думы 1-га склікання заканадаўча аформіць палажэнне пра свабоду сумлення не ажыццявілася, як, дарэчы, і намаганні дэпутатаў Дзяржаўнай думы наступных скліканняў па змяненню веравызнаўчых законаў. Яны сустрэлі супраціў, як з боку ўрада, так і з боку ўплывовай часткі Дзяржаўнага Савета. Менавіта таму ў перыяд да 1917 г. ніякіх іншых заканадаўчых актаў, накіраваных на пашырэнне правоў асобы ў справе рэлігійнага самавызначэння, прынята не было. Больш таго, разам з прыведзенымі вышэй новымі актамі працягвалі дзейнічаць старыя законы, якія прытрымліваліся дарэформеннага разумення задач веравызнаў-

⁷ РДГА. Ф. 821, воп. 138, адз. 10, арк. 7.

⁸ Особые журналы Совета Министров царской России. 1907 год. Ч. II. Москва, 1984. С. 451.

чай палітыкі дзяржавы. Згодна з гэтымі законамі выхад з якога-небудзь веравызнання ў пазаверавызнаўчы стан не толькі не прадугледжваўся, але нават і забараняўся. Гэта азначала, што свабода рэлігійнага самавызначэння разглядалася толькі ў межах веравызнання (любога), а не па-за ім, што, на нашу думку, не адпавядае ўяўленням пра свабоду сумлення. Усе галоўныя дзяржаўныя інстытуты па-ранейшаму будаваліся на канфесійнай аснове. Так, напрыклад, выхаванне малалетніх павінна было весціся ў “страху Божым”. За пахаванне хрысціяніна не па хрысціянскіх абрадах прадугледжвалася пакаранне. Шлюб лічыўся правадзейным, калі ён заключаўся згодна царкоўнаму абраду.

Для розных канфесій працягвалі дзейнічаць розныя правілы ў выпадку пераходу з аднаго веравызнання ў другое. Як і дагэтуль, дзяржава падтрымлівала пераходы ў праваслаўе. Пануючай праваслаўнай царкве давалася (у межах усёй імперыі) выключнае права заахвочваць вернікаў усіх іншых канфесій да прыняцця яе вучэння. Расейскія законы абавязвалі мясцовыя губернскія ўлады абараняць праваслаўных прапаведнікаў сярод іншаверцаў, аказваць ім усялякую дапамогу⁹. У той жа час духоўныя і свецкія асобы неправаслаўных веравызнанняў не павінны былі спакушаць вернікаў іншых канфесій да змены веры. Парушэнне гэтых палажэнняў разглядалася як крымінальнае злачынства¹⁰.

А для тых, хто вырашыў прыняць праваслаўную веру, нават устанаўліваліся льготы. Прадугледжваліся ўзнагароды і тым, хто спрыяў павелічэнню колькасці праваслаўных. Напрыклад, язычнікі і мусульмане ў выпадку прыняцця хрышчэння (незалежна ад хрысціянскіх абрадаў) карысталіся трохгадовай падатковай ільготай. Тыя, хто не плаціў подацяў, вызваліліся ад іх назаўсёды.

У беларуска-літоўскіх губернях шырока выкарыстоўвалася права яўрэяў атрымліваць дапамогу ад казны пры хрышчэнні па праваслаўным абрадзе і пераездзе ў іншую мясцовасць на жыхарства. Памер грашовай дапамогі ўстанаўліваўся мясцовым губернскім начальствам. Адносіны іўдзеяў да “выкрестов” былі даволі скептычнымі. Яны добра разумелі, што прыняць хрышчэнне іх прымусіла толькі адно – пошук эканамічных выгодаў. Даволі частымі былі выпадкі, калі яўрэі, пахрысціўшыся і атрымаўшы грошы, нікуды не пераязджалі, а з цягам часу зноў пераходзілі ў іўдаізм. “Вы хрысціце іх, – гаварылі яўрэі хрысціянам, – але скажыце, ці шмат ахрышчаных яўрэяў вы хаваеце? Пакажыце хоць адну магілу такога яўрэя”¹¹.

Найбольш ільготныя правілы прадугледжваліся дзяржаўнымі законамі ў адносінах пераходаў з аднаго пратэстанцкага веравызнання ў іншае. У прыватнасці, асоба, якая жадала ажыццявіць такі пераход, павінна была звярнуцца да прыходскага пастара. У абавязкі апошняга ўваходзіла выданне адпаведнага паведамлення, якое перадавалася ў новы прыход, пра што паведамлялася губернатата-

⁹ РДГА. Ф. 821, воп. 10, ад.з. 57, арк. 47-48.

¹⁰ Тамсама. Арк. 16.

¹¹ Адзел рукапісаў Расейскай Нацыянальнай бібліятэкі. Ф. 1000, воп. 3, спр. 810, арк. 1 адв.

ру. На гэтым працэдура пераходу заканчвалася. Расейскія законы ўтрымлівалі толькі адну забарону – пераход у секту гернгутэраў*.

Заканадаўства не прадугледжвала пераходы з хрысціянскага веравызнання ў стараверства, сектанцтва, нехрысціянскія канфесіі. Не былі распрацаваныя заканадаўчыя акты, якія б рэгулявалі пераходы з адной нехрысціянскай веры ў іншую, а таксама правілы пераходаў паміж сектамі (акрамя, як адзначана вышэй, пратэстанцкіх). Не быў устаноўлены заканадаўча і ўзрост асобы, які дазваляў ёй самастойна вырашаць пытанне пра пераход з аднаго веравызнання ў другое.

Але, бадай, самая вялікая недапрацоўка расейскага заканадаўства (на момант прыняцця ўказа аб верацярпімасці) – гэта адсутнасць правіл і механізму пераходаў з аднаго хрысціянскага веравызнання ў іншае. Гэта спарадзіла, з аднаго боку, з’яўленне распараджэння ў межах рымска-каталіцкай канфесіі аб прыняцці жадаючых стаць каталікамі; з другога, выданне ў адміністрацыйным парадку распараджэнняў, якія па сваёй сутнасці супярэчылі абвешчанай рэлігійнай свабодзе. Спынімся на апошнім.

18 жніўня 1905 г. было выдадзенае цыркулярнае распараджэнне МУС (з часовамі правіламі) аб пераходзе з праваслаўнага веравызнання ў іншае хрысціянскае і вяртанні з праваслаўя ў нехрысціянскую веру. У снежні таго ж года Св. Сінод на падставе дадзенага цыркуляра выдаў указ “О порядке перехода православных лиц в инославные и иноверные исповедания”. Указ быў даведзены да праваслаўных епіскапаў з прыпіскай, каб яны азнаёмілі з правіламі пераходаў праваслаўнае духавенства і распарадзіліся праводзіць з кожным ахвотным пакінуць праваслаўе індывідуальную пераканаўчую работу, каб ён усё ж застаўся верным праваслаўнай царкве¹².

Як ужо адзначалася, да 1905 г. пераходы з праваслаўнай веры ў любую іншую, нават і хрысціянскую, былі забароненыя. Паміж іншымі хрысціянскімі канфесіямі яны рэгуляваліся дзяржаўнай пастановай ад 11 траўня 1904 г., якая захавала сваю сілу і пасля прыняцця ўказа аб верацярпімасці. Параўнанне зместу гэтых двух дакументаў сведчыць пра наступнае: 1) улады былі вымушаныя ўнесці змены ў канфесійную палітыку, узаконіўшы пераходы з праваслаўнага ў іншае хрысціянскае веравызнанне¹³; 2) тым не менш заканадаўства працягвала абараняць інтарэсы правас-

* Гернгутэры – пратэстанцкая секта лютэранскага толку. Узнікла ў 1772 г. у мястэчку Гернгут у Саксоніі. Асаблівасць іх веравучэння – моцны акцэнт на “релігію сэрца”, г.зн. інтымна-эмацыйнае перажыванне вернікам адзінства з Хрыстом як выратавальнікам свету. Гернгутэры мелі біскупаў, прасвітараў і дыяканаў. У канцы 18 – 19 ст. іх вучэнне распаўсюдзілася ў Прыбалтыцы сярод сялян як апазіцыя да лютэранскай царквы. Адзінкавыя прыхільнікі секты гернгутэраў час ад часу з’яўляліся ў Віцебскай губерні. І хоць сама секта не была антыдзяржаўнай (яна была легалізаваная ў Аўстрыі, Германіі, Англіі, ЗША і інш.), расейскія законы не дазвалялі сваім грамадзянам пераходзіць у яе.

¹² Літоўскі Дзяржаўны гістарычны архіў (ЛДГА). Ф. 607, воп. 1, адз. 76, арк. 16 адв.

¹³ Да іншаслаўных хрысціянскіх веравызнанняў расейскае заканадаўства пачатку 20 ст. адносіла: рымска-каталіцкае, армяна-каталіцкае, армяна-грыгарыянскае, евангеліцка-рэфармацкае, евангеліцка-лютэранскае, менаніцкае, баптысцкае (ЛДГА. Ф. 604, воп. 1, спр. 5143, арк. 1 адв.)

лаўнай царквы (пра што сведчыць месячны тэрмін, на працягу якога праваслаўныя святары з дапамогай мясцовых грамадзянскіх уладаў павінны былі пераконваць праваслаўнага верніка не мяняць веры; а таксама той факт, што пры пераходзе з аднаго хрысціянскага веравызнання ў іншае па-ранейшаму трэба было дакументальна пацвердзіць сваю непрыналежнасць да праваслаўнай царквы).

Часовыя правілы МУС і іншыя дакументы, што тычыліся пераходаў з праваслаўя, былі дасланыя кіраўніцтву ўсіх хрысціянскіх канфесій. Аднак каталіцкія святары да 1908 г. прымалі вернікаў, кіруючыся распараджэннямі ўласных біскупаў. Па гэтай прычыне праваслаўная царква і суды не прызнавалі былых праваслаўных вернікаў каталікамі. Гэта спараджала абмежаванні ў правах вернікаў. Пад пагрозай крымінальнай адказнасці яны павінны былі выходзіць сваіх дзяцей у праваслаўнай веры. Шлюбы, заключаныя толькі па рымска-каталіцкім абрадзе, лічыліся неправадзейнымі. Усё гэта выклікала незадаволенасць з боку рымска-каталіцкага духавенства і каталікоў Расейскай імперыі, што знаходзіла водгук у іншых краінах¹⁴.

Неаднаразова каталікі звярталіся да прадстаўнікоў вышэйшай улады са скаргамі на тое, што абвешчаная свабода сумлення на справе цалкам ігнаруецца мясцовымі ўладамі. Даволі красамоўна характарызаваўся становішча ў Менскай губ. у лісце княгіні Магдаліны Радзівіл да міністра ўнутраных справаў (гл. дадатак). Нават, калі не прымаць да ўвагі пафас і эмоцыі аўтара, цяжка не пагадзіцца з тым, што абвяшчэнне змены курса канфесійнай палітыкі не прынесла спакою і не вырашыла тых сур’ёзных міжканфесійных праблем, што былі характэрныя для беларускіх земляў.

Спроба ўрэгуляваць дадзенае пытанне была зробленая толькі ў 1915 г., прычым даволі няўдала. 17 ліпеня 1915 г. міністр унутраных справаў князь Шчарбатаў падпісаў распараджэнне аб прызнанні каталікамі (з дня іх фактычнага далучэння) тых праваслаўных, якія перайшлі ў каталіцтва ў тэрмін з 17 красавіка па 1 лістапада 1905 г. Але дадзенае распараджэнне не вырашыла праблему, бо значная частка змяніўшых веру не змагла з яго скарыстаць.

Што датычыць пераходу з аднаго іншаслаўнага веравызнання ў іншае (у т.л. са стараверства і наадварот), то пэўны час дзейнічала пастанова ад 11 траўня 1904 г. Толькі ў 1910 г. МУС выдала цыркуляр, які ўдакладняў некаторыя палажэнні гэтай пастановы, а менавіта: пераходы дазваляліся асобам, якім споўніўся 21 год; пытанне вырашала губернскае кіраўніцтва без удзелу духавенства таго веравызнання, у якое пераходзіў вернік. На пераход з аднаго пратэстанцкага веравызнання ў іншае дазвол грамадзянскай улады не патрабаваўся¹⁵.

¹⁴ На старонках французскіх газетаў даволі часта з’яўляліся артыкулы пра адносіны ўрада Расейскай імперыі да рымска-каталіцкай царквы. “Або вы, – звярталася газета “La Croix” да прадстаўнікоў расейскага грамадства, – прымусіце свой урад змякчыць адносіны да каталікоў, або французскія каталікі адмовяць вам у фінансавай падтрымцы <...> Мы не дазволім, каб французскія грошы падтрымлівалі ваяўнічае праваслаўе супраць прыгнечанага каталіцтва” (РДГА. Ф. 821, воп. 10, адз. 200, арк. 25).

¹⁵ РДГА. Ф. 821, воп. 10, адз. 57, арк. 50.

Але на практыцы ажыццяўленне пераходаў з аднаго веравызнання ў другое выклікала шмат цяжкасцяў. Жыццё ставіла такія пытанні, на якія не было адказаў ні ва ўказе ад 17 красавіка 1905 г., ні ва ўсіх іншых падзаконных актах. У прыватнасці, ніводны прававы дакумент не адказваў на наступныя пытанні:

- ці можна пераводзіць у іншую веру дзяцей пры пераходзе аднаго з бацькоў, калі другі з іх памёр?

- ці можна пераводзіць у нехрысціянскае веравызнанне малалетніх дзяцей, калі да яго вяртаюцца абодва бацькі?

- каго трэба разумець пад продкамі-нехрысціянамі*, каб мець права перайсці ў нехрысціянскую веру.

Такіх пытанняў было шмат. Суды, у якія звярталіся вернікі са сваімі праблемамі, як правіла, пакідалі пытанні нявырашанымі або прымалі адмоўнае рашэнне.

Зразумела, што многія праблемы параджалі міжканфесійныя (змешаныя) шлюбы, якія былі дазволены Св.Сінодам яшчэ ў 1721 г. Закон прадугледжваў, каб святое таінства шлюбу праваслаўных з хрысціянамі іншых канфесій адбывалася ў праваслаўных храмах і праваслаўнымі святарамі¹⁶.

Указ ад 17 красавіка 1905 г., як і маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г. захаваў перавагу праваслаўнай царквы і рэгулюючую ролю дзяржавы. Згодна з гэтымі дакументамі змешаныя шлюбы (калі адзін з уступаючых у шлюб быў праваслаўным) павінны былі адбывацца па праваслаўным абрадзе, а дзеці, што нарадзіліся ад такога шлюбу – хрысціянца і выхоўвацца па правілах праваслаўнай царквы. У выпадку, калі хтосьці з праваслаўных бацькоў пераходзіў у каталіцтва, то і дзеці да 14 гадоў маглі быць пераведзены ў гэтую веру. Але з гэтага агульнарасейскага правіла рабілася выключэнне. У Віленскай, Віцебскай, Валынскай, Гарадзенскай, Кіеўскай, Ковенскай, Менскай, Магілёўскай і Падольскай губ. заключэнне шлюбу паміж асобамі розных хрысціянскіх канфесій адбывалася па абраду і святаром веры, да якой належала нявеста. Калі той адмаўляўся, то гэтую місію мог выканаць святар жаніха. Сыны, што нарадзіліся ад такога шлюбу, выхоўваліся ў веры бацькі, дачкі – ў веры маці¹⁷.

Пасля таго як з агульнага правіла было выключана палажэнне пра недапушчальнасць шлюбаў паміж хрысціянамі (за выключэннем лютэран) і нехрысціянамі, было ўнесенае яшчэ адно змяненне. Калі адзін з сужонцаў прымаў хрысціянскую веру, то ён мог працягваць знаходзіцца ў шлюбе з нехрысціянінам. Пры гэтым іх шлюб заставаўся ў сіле і без вячання па праваслаўным абрадзе, улічваючы, праўда, наступныя ўмовы. Калі шлюб быў заключаны паміж мусульманамі, а потым жонка (або адна з іх) прыняла хрысціянства, то шлюб мог лічыцца сапраўдным толькі тады, калі муж даваў абавязацельства, што ён будзе знаходзіцца з гэтай жонкай у “единобрачии” і што іх дзеці будуць выхоўвацца ў праваслаўнай

* Існаванне такіх продкаў давала падставы для пераходу ў нехрысціянскую канфесію.

¹⁶ Смолич И. К. История русской церкви. 1700-1917. Ч. 2. Москва, 1997. С. 307.

¹⁷ РДГА. Ф. 821, воп. 10, адз. 57, арк. 51.

веры. Неабходнай умовай захавання такога шлюбу было і тое, каб жонка мусульманіна, якая прыняла хрысціянства, “не была адлучаная мужам напярэдадні гэтага ад сужыцця”¹⁸.

Калі ў шлюб уступалі стараверы і пры гэтым выказвалі жаданне абвянчацца ў праваслаўнай царкве, то яны павінны былі прынесці прысягу: быць у праваслаўі “цвёрдымі”, не мець зносінаў са стараверамі і іншымі сектантамі.

Пасля прыняцця гэтых дакументаў пачалі паступаць хадайніцтвы ад асобаў, якія пакінулі праваслаўе. Яны прасілі прызнаць законнымі іх шлюбы, заключаныя да ўказа 17 красавіка 1905 г. не па праваслаўным абрадзе. Зразумела, што выканаўчыя органы не маглі прымаць станюўчага рашэння, бо законы недвухсэнсоўна сцвярджалі, што падобныя шлюбы несапраўдныя, а дзеці, што нарадзіліся ад іх, з’яўляюцца пазашлюбнымі. Тым не менш дзеля папярэджання незадаволенасці МУС прыняло рашэнне распрацаваць часовыя правілы, якімі ўзаконіць шлюбы, заключаныя па абрадах іншаслаўных веравызнанняў асобамі, якія лічыліся праваслаўнымі да ўказа аб верацярпімасці. Сутнасць гэтых правіл заключалася ў тым, каб прызнаць сапраўднымі падобныя шлюбы з моманту іх заключэння, калі пры гэтым былі выкананыя ўсе патрабаванні грамадзянскага закона і кананічныя правілы тых канфесій, да якіх належалі “маладыя”. Пры гэтым, калі шлюб быў запісаны духоўнымі асобамі ў прыходскія метрычныя кнігі, нягледзячы на тое, што яны не мелі права гэтага рабіць, факт шлюбу лічыўся бяспрэчным. У выпадку, калі шлюб не быў запісаны ў прыходскую кнігу, пытанне павінна было разглядацца ў судовым парадку. Пасля разгляду і абмеркавання правілаў Саветам Міністраў яны паступілі да імператара і былі ўхваленыя ім 31 снежня 1907 г.

У лютым 1907 г. Савет Міністраў, які ўзначальваў у той час Пётр Стальпін, ізноў разгледзеў законапраекты, што тычыліся свабоды сумлення. Адзін з іх адносіўся да сямейнага права, а больш дакладна, да змешаных шлюбаў. Галоўным палажэннем законапраекта аб сямейным праве была прапанова, каб у шлюбах праваслаўных з неправаслаўнымі веравызнанне дзяцей вызначалася пагадненнем бацькоў. У выпадку, калі такое пагадненне не было заключанае, дзеці залічваліся да праваслаўнага веравызнання. Прапанова выклікала спрэчкі. Тыя, хто адстойваў старое палажэнне, па-першае, баяліся, што дадзенае бацькам права выбару веравызнання дзіцяці будзе правакаваць асобы неправаслаўнага веравызнання да схілення праваслаўных на свой бок. Асабліва яны баяліся ўплыву неправаслаўнага духавенства, якое “амаль усюды было лепш адукаваным і больш спрытным, чым праваслаўнае”¹⁹. Па-другое, існавала думка, што такія правы будуць сеяць у сям’і рознагалоссі, падобна таму, як гэта адбываецца ў Заходняй Еўропе, асабліва ў Германіі. Гаварылася і пра неабходнасць улічваць псіхалогію вернікаў, якія ўжо прывыклі да таго, што калі ў сям’і адзін з

¹⁸ Тамсама. Ф. 821, воп. 10, ад.з. 57, арк. 51.

¹⁹ Особе журналы Совета Министров царской России. 1906. Ч. 2. Москва, 1982. С. 851.

бацькоў прываслаўны, то і дзеці павінны выхоўвацца ў прываслаўнай веры. І, нарэшце, сцвярджалі апаненты законапраекта, веравызнанне асобы ніколі не павінна вызначацца іншымі асобамі і нават бацькамі. Гэта павінна быць прэрагатывай дзяржавы і акрэслівацца законам²⁰.

Гэты законапраект, як і многія іншыя “вероисповедные” законы сталыпінскага Кабінету Міністраў, сустрэў супраціў прываслаўных іерархаў. Пасля роспуску Дзяржаўнай думы 2-га склікання ўсе яны перайшлі ў Дзяржаўную думу 3-га склікання. Але пасля забойства Пятра Сталыпіна пра іх прыняцце ўжо не думалі. Паміж вярхушкай прываслаўнай царквы і думскай большасцю ўсталявалася згода.

Важнай складовай паняцця “свабода сумлення”, як мы ўжо адзначалі, з’яўляецца адсутнасць грамадзянскіх і палітычных абмежаванняў асобы ў залежнасці ад веравызнання. Указ ад 17 красавіка 1905 г. гэтае пытанне абыходзіў. Працягвалі дзейнічаць старыя законы*, але прымаліся некаторыя ўдакладненні. Сярод больш важных можна назваць “Ограничительные указания и особые законоположения, изданные по соображениям национального или вероисповедного свойства либо обусловливаемые различием полов”, што былі зацверджаныя імператарам 1 траўня 1905 г. Абмежаванні дзеляліся на дзве часткі. Першая датычыла ўсяго неаўрэйскага насельніцтва дзевяці губерняў. Другая – толькі яўрэяў. Абмежаванні першай часткі закраналі галоўным чынам палякаў. Але ў адрозненне ад былых заканадаўчых актаў палякам забараняліся займаць не ўсе адміністрацыйныя пасады, а толькі ўключаныя ў спецыяльны спіс. Гэта былі вядучыя пасады ва ўсіх міністэрствах. А вось у Ваенным міністэрстве дзейнічалі асобыя правілы. І хоць, згодна з дакументамі, абмежаванні прадугледжваліся для палякаў, а не для каталікоў, па сутнасці дзейнічаў ранейшы падыход.

У лютым 1907 г. Пётр Сталыпін прапанаваў Дзяржаўнай думе адмяніць палітычныя і грамадзянскія абмежаванні ў залежнасці ад прыналежнасці да іншаслаўнага і іншавернага веравызнання, якія ўтрымліваліся ў дзеючым заканадаўстве. Але нічога не было зроблена. Уладам так і не ўдалося да 1917 г. “зняць з

²⁰ Особые журналы Совета Министров царской России. 1907. Ч. 2. Москва, 1984. С. 455.

* Згодна “Высочайшему повелению” ад 29 траўня 1864 г. вышэйшыя службовыя пасады, а таксама пасады, якія прадугледжвалі непасрэдны кантакт з народам, у г.зв. “Заходнім краі” павінны былі займаць толькі рускія па паходжанні. У найбольш важным, як лічаць даследчыкі, антыпольскім акце часоў Аляксандра II, указе ад 10 снежня 1865 г., санкцыі былі накіраваныя непасрэдна супраць “асобаў польскага паходжання”. У Менскай, Магілёўскай, Віцебскай губ. на падставе “повелений” ад 24 чэрвеня і 2 лістапада 1869 г., 25 снежня 1870 г. “асобы польскага паходжання” не мелі права займаць ніякіх пасадаў. На момант прыняцця ўказа аб верацярпімасці было дазволена каталікам і асобам нярускага паходжання займаць пасады фельчараў, ветэрынараў і некаторыя іншыя. Агульнае правіла заставалася ў сіле. Больш таго, з цягам часу, у выніку атаесамлення нацыянальнай і рэлігійнай прыналежнасці (каталік – паляк, прываслаўны – рускі), забарона палякам займаць пасады распаўсюдзілася на ўсе асобы каталіцкага веравызнання (РДГА. Ф. 821, воп. 10, адз. 23, арк. 225-250, 299; Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России, русские в Польше. Москва, 1999. С. 101).

каталіцызму той характар нацыянальны, які ён меў у Польшчы, і той характар супрацьдзяржаўны, які ён меў у Расеі”²¹.

Не менш важным для даследавання нашай тэмы з’яўляецца цыркуляр Савета Міністраў ад 14 верасня 1906 г. “О несовместимости службы в правительственных учреждениях с принадлежностью к политическим организациям”. Савет Міністраў прызнаў, што прыналежнасць да той ці іншай палітычнай партыі справа асабістая. Але да гэтага меркавання дадавалася прыпіска, якая значна мяняла сэнс. У ёй адзначалася: “Асобы, што знаходзяцца на чале самастойных органаў кіравання або асобных мясцовых устаноў <...> не могуць выступаць у ролі кіруючай, ролі кіраўнікоў партый і быць старшынямі альбо сябрамі розных партыйных бюро і камітэтаў”. Забараняўся ўдзел чыноўнікаў у партыях, якія ставілі сваёй мэтай “разбурэнне дзяржаўнага ладу”²².

Да асобаў, якім забаранялася актыўная партыйная дзейнасць, было аднесена духавенства ўсіх канфесій. Гэтым падкрэсліваліся, па-першае, адносінны дзяржавы да царкоўных устаноў як да дзяржаўных, па-другое, да духавенства як да чыноўнікаў.

Цыркуляр Савета Міністраў ад 14 верасня 1906 г. быў разасланы кіраўніцтву ўсіх канфесій. У каментарыях да яго ўказвалася на неабходнасць устанавіць “неаслабны нагляд за дзейнасцю свайго духавенства”. У тых выпадках, калі было заўважана дачыненне асобаў духоўнага звання да партый антыўрадавага накірунку”, прадпісвалася звальненне з пасады. Адначасова пад грыфам “Совершенно секретно” былі разасланыя лісты на імя губернатараў. Міністр унутраных спраў надзяляў губернатараў паўнамоцтвамі ў выпадку парушэння дадзенага цыркуляра з боку духоўных асобаў мусульманскага, караімскага і іўдзейскага веравызнанняў “звальняць іх з пасады асабістай уладай або распараджэннем губернскага праўлення”²³. Пры парушэнні з боку іншаслаўнага духавенства губернатара павінны былі паведамляць МУС.

Указаны цыркуляр, а больш дакладна, імкненне распаўсюдзіць яго дзеянне на ўсе духоўныя асобы выклікала незадавальненне духоўнага кіраўніцтва. Вышэйшая інстанцыя евангеліцка-лютэранскай царквы Генеральная кансісторыя накіравала ліст міністру ўнутраных спраў. Кансісторыя пагаджалася з тым, што палажэнні цыркуляра могуць быць распаўсюджаныя на свецкіх чыноў і вольнанаёмных служачых, як мясцовых евангеліцка-лютэранскіх кансісторыяў, так і Генеральнай кансісторыі. А вось адносна духоўных асобаў Генеральная кансісторыя лічыла, што ў поўным аб’ёме цыркуляр нельга распаўсюджаць, бо гэта

²¹ Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России, русские в Польше. Москва, 1999. С. 108.

²² РДГА. Ф. 821, воп. 10, ад.з. 1001, арк. 2.

* З гэтай нагоды была выдадзена спецыяльная пастанова ад 18 лістапада 1906 г., дзе тлумачылася, якія палітычныя арганізацыі трэба лічыць незаконнымі.

²³ РДГА. Ф. 821, воп. 10, ад.з. 1001, арк. 22.

будзе парушэннем кананічных норм, згодна з якімі змясціць пастара з пасады можна было толькі згодна з судовым прыгаворам²⁴.

Грамадзянскія мясцовыя ўлады, наадварот, з вялікай стараннасцю пачалі выконваць атрыманыя ўказанні. Некаторыя губернатары пачалі дамагацца падпісак ад свецкіх чыноўнікаў і духоўных асобаў аб тым, што яны не будуць удзельнічаць у палітычных партыях. Патрабаванне распаўсюджвалася на духавенства ўсіх канфесій і, зразумела, выклікала незадаволенасць. Напрыклад, у адказе, які быў накіраваны ў МУС з Таўрычаскага магаметанскага Духоўнага праўлення, адзначалася, што мулы да гэтага часу не лічылі сябе чыноўнікамі²⁵. Такой думкі прытрымлівалася ўсё духавенства іншаверскіх і іншаслаўных канфесій.

Усум інакш ставіўся да гэтага ўрад. У лісце міністра ўнутраных справаў П. Стальпіна ад 16 снежня 1906 г. адзначалася: “<...> Лічу, што патрабаванні, якія прад’яўляюцца да грамадзянскіх чыноўнікаў, цалкам распаўсюджваюцца як на свецкіх чыноў пратэстанцкага духоўнага ведамства, так і на асобаў пратэстацкага духавенства, бо яны карыстаюцца льготамі, якія даюцца дзяржаўнай службе”²⁶. Гэта быў адказ на зварот Генеральнай кансісторыі, але мелася на ўвазе духавенства ўсіх канфесій.

Каб завяршыць агляд развіцця расейскага заканадаўства ў адносінах да канфесій на пачатку 20 ст., прыходзіцца выйсці за храналагічныя межы даследавання. Кардынальныя змены ў канфесійнай палітыцы меркаваў правесці Часовы ўрад. 6 сакавіка 1917 г. была прынятая спецыяльная дэкларацыя, у якой абвяшчаўся новы курс канфесійнай палітыкі. Часовы ўрад абяцаў адмяніць усе канфесійныя абмежаванні і неадкладна, да склікання Устаноўчага сходу, забяспечыць дзяржаву нарматыўнымі актамі, якія павінны былі гарантаваць грамадзянскую свабоду і роўнасць.

Частка абмежаванняў у адносінах да розных канфесій была адмененая спецыяльнай пастановай Часовага ўрада ад 20 сакавіка 1917 г. Для абмеркавання ўсіх веравызнаўчых пытанняў пры МУС было створана Асобная нарада пад кіраўніцтвам камісара Часовага ўрада прафесара С. Катлярэўскага. Накірунак, у якім меркавалася працаваць, відавочны з фрагмента заключэння камісіі: “<...> Кожнаму грамадзяніну павінна быць забяспечана ў поўнай меры свабода сумлення. Калі ў рускай дзяржаве раней прызнавалі свабоду сумлення ў сэнсе прызнання правоў традыцыйных веравызнанняў, калі згодна з указам ад 17 красавіка 1905 г. (і наступнымі ўказамі) атрымалі *некаторае прызнанне пачаткі рэлігійнага самавызначэння грамадзян* (курсіў – В.Я.), то зараз неабходна іх развіць. З усіх відаў грамадзянскіх свабод менавіта свабода сумлення не мірыцца з кампрамісамі і патрабуе поўнага ажыццяўлення”²⁷. Дзеля гэтага, па меркаванні камісіі, неабходна было распрацаваць і прыняць законы, якія б прызнавалі наступнае:

²⁴ Тамсама. Ф. 1001, воп. 10, спр. 1001, арк. 30.

²⁵ Тамсама. Арк. 48.

²⁶ Тамсама. Арк. 76.

²⁷ РДГА. Ф. 821, воп. 1, адз. 57, арк. 53. (Цытата, узятая з заключэння дзяржаўнай камісіі, прыводзіцца, каб падкрэсліць, што за перыяд з моманту прыняцця ўказа ад 17 красавіка 1905 г. і да 1917 г. рэальна было зроблена вельмі мала).

- ніхто не можа быць абмежаваны ў правах за перакананні ў справах веры;
- карыстанне грамадзянскімі і палітычнымі правамі не павінна залежаць ад веравызнання;

- права кожнага на самавызначэнне ў справах веры (з улікам не толькі выбару канфесіі, але і пазаканфесійнага стану).

Для тагачаснай Расеі з яе абмежавальнай канфесійнай палітыкай такія погляды былі даволі рэвалюцыйнымі. Але кардынальныя змяненні канфесійнага жыцця адбыліся (праўда, не так, як бачылася гэта камісіі Часовага ўрада) толькі пасля кастрычніка 1917 г.

Дадатак

Ліст княгіні Марыі Магдаліны Радзівіл

ДА МІНІСТРА УНУТРАНІХ СПРАВАЎ РАСЕЙСКОЙ ІМПЕРЫІ. 1913 г.*

Ваше Превосходительство!

Я Вам говорила, что мы католики, парии. В Минской же губернии наша участь ещё хуже, мы несчастные мыши, которых отвратительный жидовский кот ловит, отпускает на верный залог и снова хватает по своему желанию вопреки всякому закону. Даже ирокезы держат данное слово и к ним следовало бы послать Гирса цивилизоваться. Всё, что Вы мне сказали здесь, находится в противоречии с тем, что творится в Минске; я не обвиняю Вас в двоедушии, но я упрекаю Вас в назначении злого человека, руководствующегося ненавистью питаемой им к жертвам, выданным ему со связанными руками и ногами. Вы заверили меня в полной свободе во всём, что касается постройки католических церквей. Только что вернувшись в Минск, я встретила ревностного священника-белоруса Астромовича, Аннопольского настоятеля, вновь строящего (с надлежащего разрешения) свою церковь, превратившуюся в развалины. Г. Гирс придирается к нему, т.к. новое здание на 10 см шире прежнего. Священнику пришлось затратить на составление планов обоих зданий, чтобы оправдаться в преступлении, подвергающем государство опасности. Я собираю фарсы г. Гирса для статьи в заграничном издании относительно того, как понимается свобода совести, великодушно дарованная Его Императорским Величеством своим подданным. Турция потрёт себе руки от удовольствия, потому что в ней христиан мучают дикие народы, а здесь – представители правительства.

История кс. Эйсмонта, другого белоруса, будет не менее забавной. А квинтэссенция это то, что я представительница родов Радзивилов и Зави-

* Ліст захоўваецца ў РДГА. Ф. 821, воп. 150, адз. 168, арк. 7-7 адв.

ша-Кержгайло, поселившихся уже 400 лет в крае, должна обращаться за протекцией к министру иностранных исповеданий. Хотя наши семьи верно служат русскому правительству, между тем, как православные постоянно стараются взрывать своих государей, а в Минске бомба была брошена дочерью русского православного генерала. Не от католиков должен охранять себя Император, от привиллигированных, а не угнетённых.

Примите Ваше Превосходительство выражение моего уважения.

М.Радзивилл.

1913 г.

Яноўская Валянціна

Нарадзілася ў 1949 г. у г. Чачэрску Гомельскай вобл.

Загадчык аддзела Інстытута гісторыі НАН, кандыдат гістарычных навук.

Даследуе канфесійную гісторыю Беларусі.

Адрас: 220072 г. Менск, вул. Акадэмічная, 1. Інстытут гісторыі НАН Беларусі.